

کاربرد تاریخ شفاهی در تدوین تاریخ مؤسسه‌ها و سازمان‌های دولتی

حسن محرابی

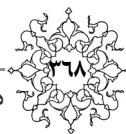
چکیده:

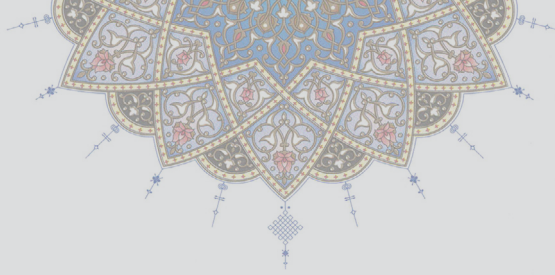
تبیین کاربرد تاریخ شفاهی در دستگاه‌های دولتی و نظام اداری یک ضرورت است. غرض از بیان تاریخ شفاهی مؤسسه‌ها و ادارات، بهره‌گیری از تجربیات کارکنان به‌شیوه مصاحبه با در نظر گرفتن میزان تأثیرگذاری فرد در ساختار اداری است. به همین جهت اداره کل مطبوعات و خبرگزاری‌های داخلی به‌عنوان یک نمونه عینی تاریخی قابل بررسی است. این اداره کل که در درون وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و معاونت مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی قرار دارد با توجه به نقش و جایگاه آن که پیگیری صدور مجوز نشریات و نیز حمایت از انتشار آنان است، تنها یک فعالیت درون گروهی ندارد، بلکه فعالیت‌های آن بر بخش قابل توجهی از فعالان فرهنگی تأثیرگذار بوده است. بنابراین استفاده از تاریخ شفاهی در بیان فعالیت‌های چنین سازمانی می‌تواند نقش قابل توجهی در تبیین تاریخی فعالیت‌های فرهنگی و مطبوعاتی داشته باشد.

کلیدواژه‌ها:

تاریخ شفاهی، نظام اداری، متخصصان و پیشکسوتان، اداره کل مطبوعات، قانون مطبوعات.

تاریخ شفاهی، سال سوم، شماره دوم، شماره پیاپی ۶، پائیز و زمستان ۱۳۹۶، صص ۳۶۸-۳۷۵

کاربرد تاریخ شفاهی در تدوین تاریخ مؤسسه‌ها و سازمان‌های دولتی

حسن محرابی^۱

مقدمه:

هدف اصلی این مقاله تبیین کاربرد تاریخ شفاهی در دستگاه‌های دولتی و نظام اداری است به همین جهت ابتدا لازم است در مورد هر یک از این کلمات، تعاریف مناسب ارائه شود. از تاریخ تعابیر و تعاریف گوناگونی با توجه به کاربرد آن می‌توان ارائه کرد اما تعریف مورد نظر مقاله چنین است: «آنچه تاریخ نام دارد چیست؟ یک پاسخ این است، تجربه زندگی انسان که در طول زمان گسترش یافته است» (استنفورد مایکل، ۱۳۹۲، ص ۲۳).

با در نظر گرفتن این تعریف، بهره‌گیری از تجربیات متخصصان و پیشکسوتان در حوزه فعالیت‌های دولتی ضرورت می‌یابد. گفتگو با چنین افرادی در قالب تاریخ شفاهی، این تجربیات را از حالت ذهنی به عینی تبدیل کرده و آن‌را به یک دانش کاربردی تبدیل می‌کند. از طرف دیگر: «تاریخ چه ممکن باشد، چه غیر ممکن، جذابیت دارد، ابتدا در حافظه با آن روبرو می‌شویم، همان‌طور که کارلایل گفته تاریخ تقریباً به‌طور کامل با سالنامه‌ها به‌نگارش درآمده سپس در زندگی خانوادگی با آن مواجه می‌شویم (استنفورد مایکل، ۱۳۹۲، ص ۱۰۵). با این توصیف در حقیقت تاریخ شفاهی امکان بهره‌گیری از یک تجربه را که در ذهن یک فرد است، برای عموم فراهم می‌سازد.

در گام بعدی ضرورت روشن ساختن مراد از تاریخ شفاهی مطرح می‌شود. در پژوهش‌های تاریخی، منابع دارای اهمیت فراوانی هستند و در این میان منابع دست اول از اعتبار بیشتری برخوردار است. تاریخ شفاهی یکی از انواع منابع تاریخی و به بیان دقیق‌تر از گروه منابع دست اول است. در تعریف این نوع منبع می‌توان بیان کرد که: «منابع دست اول شامل گزارش شاهدان

۱. دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه علوم تحقیقات؛ hmf1382@yahoo.com

عینی رخدادهای تاریخی است که توسط یک مشاهده‌گر واقعی یا کسی که در آن رخداد شرکت داشته است، گزارش می‌شود» (ملایی توانی، ۱۳۹۴، ص ۱۰۵).

تا زمان رواج تاریخ شفاهی، منابع دست اول همگی مکتوب و در قالب کتاب، اسناد، اعلامیه، شجره‌نامه، مطبوعات و امثال آن بوده است. بنابراین تاریخ شفاهی به‌عنوان منبع دست اول تاریخی عبارت است از: «همه خاطرات نانوشته، تجربیات و مسائل ناگفته رهبران، فعالان سیاسی مجریان، برنامه‌ریزان، کارگزاران امور اقتصادی و ... است که از طریق گفت‌وگو و مصاحبه می‌توان به آن‌ها دست یافت یکی از این راه‌های دستیابی به این نوع اطلاعات خاطره‌گویی و تدوین تاریخ شفاهی است» (ملایی توانی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۹).

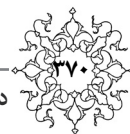
البته باید در نظر داشت که نباید تاریخ شفاهی به مقامات و افراد مشهور منحصر گردد. زیرا تاریخ شفاهی همه اجزای جامعه را دربر می‌گیرد، به‌گونه‌ای که در خصوص هر رویداد تاریخی فرد مطلع در آن خصوص می‌تواند مورد مصاحبه قرار گیرد.

نکته بعدی در خصوص کاربرد تاریخ شفاهی مربوط به مؤسسه‌ها دولتی و نظام اداری است. استفاده از تاریخ در این حوزه نیز باید مرتبط با موضوع باشد. یعنی مشخصه‌های نظام اداری، نحوه بهره‌گیری از تاریخ شفاهی را روشن می‌کند. به همین جهت ارائه یک تصویر کلی از ویژگی‌های نظام اداری و یا دیوانسالاری به‌منظور بهره‌گیری از تاریخ شفاهی متناسب با آن ویژگی‌ها ضرورت می‌یابد. ویژگی اول «اصل سلسله مراتب اداری و سطح اقتدار درجه‌بندی شده، به معنی نظامی است مبتنی بر فرادستی و فرودستی، که در آن ادارات پایین‌تر زیر نظر ادارات بالاتر قرار دارند ...» (وبر، ۱۳۸۲، ص ۲۲۶).

موضوع دیگر نحوه اداره دیوانسالاری است: «مدیریت ادارات بر اساس اسناد مکتوب، پرونده انجام می‌گیرد، این اسناد به‌شکل اصلی خود نگه‌داری می‌شوند» (وبر، ۱۳۸۲، ص ۲۲۶). در مورد وضعیت کارکنان و فعالان اداری نیز نکته قابل ذکر آن است که: «کارکنان باید تمام ظرفیت کاری خود را در اختیار آن قرار دهند» (وبر، ۱۳۸۲، ص ۲۲۷). به بیان دیگر در نظام اداری کارکنان بخشی از اجزای سازمان هستند و هویت مستقل ندارند. موضوع دیگر نحوه بهره‌گیری از مقررات است «مدیریت اداره از قوانین عامی تبعیت می‌کنند که کم و بیش ثابت و جامع هستند و می‌توان آن‌ها را فرا گرفت» (وبر، ۱۳۸۲، ص ۲۲۷). در نهایت می‌توان عنوان کرد غرض از تاریخ شفاهی مؤسسه‌ها و ادارات، بهره‌گیری از تجربیات کارکنان به شیوه مصاحبه با در نظر گرفتن میزان تأثیرگذاری فرد در ساختار اداری است.

ضرورت ثبت تاریخی

متأسفانه در نظام اداری چنان‌که اشاره شد، به‌دلایل مختلف و از جمله ضرورت اولویت رعایت

سلسله مطالب، این مشکل به وجود آمده که گاه اطلاعات و دانش نادرست به دلیل قطعی بودن رعایت قوانین اداری نسبت به اطلاعات تخصصی و درست، اولویت پیدا می‌کند. این امر لطامت جبران‌ناپذیری برای یک سیستم اداری به وجود می‌آورد. البته این موضوع در کلیت تاریخ نیز سابقه دارد «مانع بزرگ در راه کشف بزرگ زمین؛ قاره‌ها و اقیانوس‌ها جهل نبود؛ بلکه آگاهی و دانش نادرست بود. دانش به کندی و با شواهد متناقضی پیشرفت کرد» (بورستین، ۱۳۶۹، ص ۱۲۳). به همین جهت گاه در نظام اداری دانش نادرست به دلیل آنکه در مقررات نظام اداری تصویب شده، همچنان باید مورد بهره‌گیری قرار گیرد. به همین جهت نیروی انسانی متخصص از جنبه اظهار نظر و فعالیت، محدود می‌شود.

با مرور تاریخ معاصر کشور متوجه می‌شویم این مشکل در نظام اداری کشور هم ریشه تاریخی دارد از ورای خاطرات افراد فعال در نظام دولتی گذشته می‌توان به نمونه‌هایی اشاره کرد. «شغل حقیر^۱ مدیر تشکیلات و روش‌های سازمان برنامه بود ... وظیفه بنده ریاست بر دوازده تن کارشناس ایرانی و نیم دوجین کارشناس آمریکایی بود که با سیلی صورت خود را سرخ نگه می‌داشتند. هرچند حکم مدیریت تشکیلات را از دست شخص مدیرعامل؛ آقای خسرو هدایت دریافت کرده و مورد تفقد و قدردانی از خدمات گذشته قرار گرفته و دفتر زیبا و آراسته‌ای با منشی و اتومبیل و راننده از آقای بختیار به‌ارث برده بودم؛ اما در عمل کار و وظیفه‌ای که ساعات اداری ما و همکاران ایرانی و آمریکایی را پر کند نداشتیم. جلسات ما توخالی بود و مأموریت‌های از من درآورد و بی‌حاصل از شرم‌زدگی ما در برابر کارمان نمی‌کاست» (پیرنظر، ۱۳۸۴، ص ۷۴).

هنگامی این وضعیت آشفته اسف‌بارتر می‌شد که استانداردهای فعالیت در نظام اداری نیز زیر پا گذاشته می‌شود «حکم من^۲ (۱۲) به‌عنوان کارمند اداره حقوقی وزارت امور خارجه صادر شد ... در این اداره؛ همکاران جدیدی پیدا کردم یکی عبدالاحد دارا وابسته به دودمان قاجار - که به آن می‌بالید- بود که هوس مأموریت‌های خارج او را به وزارت امور خارجه کشانده بود. او پس از مدتی که برای رفتن به سوئد تلاش کرد و نتیجه نگرفت فاش کرد که اصرارش برای رفتن به سوئد این بود که مبتلا به یک بیماری است و شنیده است که در آنجا این بیماری را علاج می‌کنند. وقتی همه درها را برای رسیدن به مقصود یعنی گرفتن مأموریت در سوئد بسته یافت. او را راهنمایی کردیم نزد وزیر امور خارجه برود و تقاضایش را به زبان محلی وزیر، بیان کند. چون وزیر از صحبت به زبان محلی‌اش خوشحال می‌شد. زمانی بعد دارا آمد و مؤده داد که با زبان محلی با وزیر صحبت کرده و با مأموریت او به سوئد موافقت کرده» (صدر، ۱۳۸۱، ص ۱۳۹).

متأسفانه اگرچه این رویه حاکم بر تمامی فعالیت‌های مؤسسه‌های دولتی نیست؛ اما به هر حال در برخی سازمان‌ها تأثیر خود را برجای می‌گذارد. به همین جهت استفاده از تجربیات افراد متخصص سازمان‌ها می‌تواند به بهبود وضعیت سازمان و نظام اداری و پیشگیری از حضور افراد

۱. هوشنگ پیرنظر در سال ۱۳۰۳ در تهران دنیا آمد و فارغ‌التحصیل دانشکده ادبیات تهران است. وی فوق‌لیسانس خود را در رشته حقوق عمومی از دانشگاه کلمبیای نیویورک گرفته است. مسئولیت‌های وی در سازمان برنامه، شورای عالی امور اداری، دبیرکل سازمان امور اداری و استخدامی کشور بوده است.

۲. جواد صدر فرزند محسن صدر مشهور به صدراالاشرف است. وی فارغ‌التحصیل دانشکده حقوق بوده و فعالیت اداری خود را در وزارت کشور از سال‌های ۱۳۲۰ به بعد آغاز کرده است. مسئولیت‌های اداری دیگر او عبارتند از: رئیس دفتر نخست‌وزیری دکتر مصدق، وزیر کشور دکتر مصدق، سفیر ایران در یوگسلاوی سابق و اسپانیا و مانند آن.

فاقد صلاحیت نیز منجر گردد. بنابراین با در نظر گرفتن اصل کلی تأثیر تاریخ شفاهی بر بهبود فعالیت سازمانی می‌توان به دیگر نتایج مؤثر و مفید تاریخ شفاهی در سطور بعدی اشاره کرد.

انحصار تحقیق در خصوص فعالیت‌های سازمانی به اسناد و مدارک این اشکال کلی را به همراه دارد که واژه و کلمات ثبت شده بر روی کاغذها فاقد حس است. حال آنکه در تاریخ شفاهی واژه‌ها و کلمات با حس و واکنش‌های انسانی قابل ملاحظه همراه می‌شود. مشاهده این حس و حال تأثیر فراوانی در کسب آگاهی از یک موضوع تاریخی دارد از طرف دیگر تماشای این احساسات در مستندشدن رویدادهای تاریخی نیز مؤثر است «شخصیت و اعتبار یک فرد در صحت تاریخی موضوع کمک فراوانی می‌کند. خوانندگان عادی انتظار دارند؛ توصیف‌های مورخان از گذشته معتبر باشد یعنی دلیل محکمی برای درست انگاشتن آن توصیف‌ها وجود داشته باشد» (مکالا، ۱۳۸۷، ص ۳۲۷).

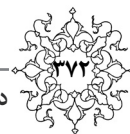
هنگامی که یک مصاحبه و تاریخ شفاهی را ملاحظه می‌کنیم؛ به صورت عینی و بی‌واسطه می‌توانیم روایت یک واقعه تاریخی را دیده و با ملاحظه احساسات و آگاهی از نحوه بیان راوی، نسبت به مستندبودن یا نبودن روایت شناخت دقیق‌تری پیدا کنیم.

موضوع دیگری که در خصوص تاریخ کتبی به‌ویژه در مورد مؤسسه‌های دولتی وجود دارد آن است که «گزارش کتبی صرف جامع نیست؛ چون گزینشی هستند مثلاً شرح حال‌های نوشته شده درباره وینستون چرچیل بر فعالیت‌های سیاسی و دستاوردهای ادبی او متمرکز هستند ولی چیز اندکی درباره زندگی خصوصی او می‌گویند» (مکالا، ۱۳۸۷، ص ۳۲۶).

این مسئله هنگام ارائه تاریخ از فعالیت یک سازمان اداری، ابعاد گسترده‌تری می‌یابد. در معرفی سازمان به فعالیت‌ها، اهمیت و ابهت یک سازمان بیشتر توجه می‌شود. معمولاً افراد سازمان در این زمینه مورد کم‌اعتنایی قرار می‌گیرند. حال آنکه در تاریخ شفاهی اولویت گفتگو با افراد کارشناس است. اشکال دیگر اتکاء صرف به تاریخ مکتوب «تمرکز بر بخشی از یک موضوع تاریخی است که باعث می‌شود برداشتی گمراه‌کننده، از کل موضوع می‌شود» (مکالا، ۱۳۸۷، ص ۱۹۴).

در تاریخ شفاهی طی گفتگو با افراد مختلف و مؤثر در یک سازمان می‌توان موضوعات متعدد را بر حسب تخصص و تجربه هر مصاحبه شونده‌ای مورد بررسی تاریخی قرار داد. به خصوص با نگاه انتقادی افراد باتجربه و متخصص می‌توانند ابعاد مختلف یک سازمان را از این دیدگاه مورد تجزیه و تحلیل دقیق و جزئی قرار دهند.

اساس بررسی تاریخی یک سازمان، شرح دقیق، جزئی و بررسی فعالیت‌ها و در نهایت توجه به روند حرکتی آن به منظور پیدا کردن یک نظم و قاعده است. در بررسی تاریخی سازمان‌ها، برخی از رویدادها دارای یک روند دارای چارچوب و قانونمند است مثلاً چنانچه که اشاره شد در نظام اداری سلسله مراتب یک اصل است و در بررسی تاریخی می‌توان آن را مورد توجه قرار داد. همچنین توجه به این نکته لازم است که برخی رویدادها نیز اتفاقی و خارج از یک روند مستمر

است. به بیان دیگر «یکی از مشکلات بزرگ و شاید بزرگترین مشکلی که مورخ با آن رویاروی است مجزاکردن پدیده‌های اتفاقی یا به‌قول فیزیکدان‌ها همه‌مه از روندهای نظم‌پذیر است.» (توین‌بی، ۱۳۷۵، ص ۱۴).

در تاریخ‌شفاهی به‌سبب آنکه از منبع اصلی اطلاعات کسب می‌شود و در قالب مصاحبه و گفتگو می‌توان از کارشناسان و متخصصان به‌صورت دقیق درخصوص تفکیک وقایع اتفاقی یا روندها نظرخواهی کرد. در حالیکه درک این امر از ورای اسناد و کتاب‌ها بسیار مشکل است. ضمن اینکه در تاریخ‌شفاهی می‌توان با انتخاب فرد مناسب ارتباط میان چند نسل از فعالان در یک عرصه را فراهم کرد تا در زمینه کشف روند یادشده توفیق بیشتری یافت. «کنراد راسل مورخ برجسته در قید حیات پسر برتراند راسل فیلسوف است؛ برتراند راسل پدربزرگش لرد جان راسل را کاملاً به‌یاد می‌آورد که دیدارش با ناپلئون را در آلبا توصیف می‌کرد. بدین‌سان در دو مرحله خاطرات خانوادگی امروز می‌تواند تقریباً به دو قرن قبل بازگردد.» (بورستین دانیل، ۱۳۶۹، ص ۸۷). این نمونه نشان می‌دهد تاریخ‌شفاهی در زمینه بررسی پیوسته وقایع تاریخی می‌تواند به‌خوبی مورد بهره‌برداری قرارگیرد. در تأیید نمونه مورد اشاره می‌توان موضوع اداره‌کل مطبوعات و خبرگزاری‌های داخلی را به‌عنوان یک نمونه عینی تاریخی مورد بررسی قرار داد.

این اداره‌کل که در درون وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و معاونت مطبوعاتی و اطلاع‌رسانی قرار دارد دارای قدمتی نزدیک به هشتاد سال یعنی از سال‌های ۱۳۲۰ هجری شمسی تاکنون است. با توجه به نقش و جایگاه این اداره‌کل که پیگیری صدور مجوز نشریات و نیز حمایت از انتشار آنان است، می‌توان اذعان کرد، چنین سازمانی فقط یک فعالیت درون گروهی ندارد. بلکه فعالیت‌های آن بر بخش قابل‌توجهی از فعالان فرهنگی تأثیرگذار بوده است. از این نظر استفاده از تاریخ‌شفاهی در تبیین فعالیت‌های چنین سازمانی می‌تواند نقش قابل‌توجهی در تبیین تاریخی فعالیت‌های فرهنگی و مطبوعاتی داشته باشد.

فعالیت‌های این اداره‌کل در قیل از انقلاب اسلامی ابتدا در وزارت ارشاد ملی و سپس در وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی پیگیری می‌شده است. این اداره‌کل در قالب «اداره کل مطبوعات و نشریات»، «اداره کل مطبوعات داخلی» و در سال‌های اخیر «اداره کل مطبوعات و خبرگزاری‌های داخلی» دنبال شده است.

از ابتدای فعالیت مجدد این اداره‌کل در سال ۱۳۵۸ پس از انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۹۶ بیست نفر به‌عنوان مدیرکل مطبوعات داخلی فعالیت کردند که با توجه به فاصله زمانی طی شده به‌نظر می‌رسد اکثریت آن‌ها در قید حیات باشند. نگارنده این مقاله با ده نفر از این افراد همکاری مستقیم داشته و با پنج نفر دیگر نیز ارتباط کاری داشته است.

اما متأسفانه تا زمان نگارش این مقاله حتی بایک نفر از این افراد در قالب تاریخ‌شفاهی

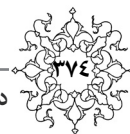
گفتگویی صورت نگرفته است. حال آنکه هریک از این افراد در مقاطع تاریخی مختلف از جمله تدوین قانون مطبوعات در سال ۱۳۶۴ و شرایط سیاسی و اجتماعی متفاوت، از جمله زمان آغازین پس از انقلاب اسلامی، دوران دفاع مقدس و پس از دوران جنگ، سکاندار هدایت مطبوعات و نشریات بوده‌اند. بی‌توجهی به بررسی فعالیت یک نهاد با سابقه تقریباً چهل ساله در این کشور در قالب تاریخ شفاهی و عدم ثبت تاریخی آن، بدون شک یک خسران بزرگ برای جامعه خواهد بود.

نتیجه

در بخش پایانی مقاله ذکر این نکته مهم است که نمونه اداره کل مطبوعات داخلی نشان می‌دهد دو نکته مهم در زمینه تاریخ شفاهی و به‌خصوص تاریخ مؤسسه‌های دولتی می‌تواند مورد توجه قرار بگیرد.

نکته اول وجود دستاورد و سودمندی فراوان برای این دانش است. لازم به ذکر است از زمان‌های بسیار دور تاریخی، فعالیت‌ها به منظور کسب دستاورد بوده است. «اگر مردم در پی اندوخته‌های علمی و آگاهی روشن و فنی بودند می‌باید از نقاط دوردستی که به آنجا رسیده بودند به کشور خود بازگردند. این روند را (پس‌خور) (feedback) می‌نامیم. این امر برای کاشف لازم و قطعی بود و می‌رساند که چرا می‌باید به دریا رفت و راه اقیانوس‌ها را گشود. ظرفیت بهره‌گیری از پس‌خورد مهم‌ترین توانایی انسان است. رسیدن به نقطه‌ای کافی نبود. مسافر یا دریانورد می‌باید برمی‌گشت و اطلاعات و سایر ره‌آورد‌های سفر را به ارمغان می‌آورد» (بورستین، ۱۳۶۹، ص ۲۱۱). در خصوص تاریخ شفاهی نیز این نکته صادق است که بهره‌مندی جامعه از بازتاب آنکه مثلاً بهبود فعالیت سازمان‌های اداری، کاهش خطاهای سازمانی و امثال آن است، نقش بسیار مهمی در تبیین جایگاه این دانش دارد. اشاره به نمونه اداره کل مطبوعات داخلی نیز مؤیدی بر بهره‌مندی تاریخ شفاهی برای ارائه دست‌آوردها است.

نکته دوم، ضرورت تسریع استفاده از دانش تاریخ شفاهی است افراد و اشخاصی که در پس از انقلاب اسلامی فعال بودند، هنوز حضور داشته و می‌توان با آن‌ها گفتگو کرد. لذا گسترش این دانش و انجام گفتگوهای متعدد تاریخی با دست‌اندرکاران فعالیت‌های دولتی حائز اهمیت می‌باشد. «مارشال لیون فرانسوی به باغبانی در شمال افریقا که معترضان می‌گفت برای رشد درخت‌هایی که در امتداد خیابان باغ فرمانداری کاشته می‌شوند باید چهل سال منتظر ماند پاسخ داد اگر این‌طور است پس باید آن‌ها را همین امروز بکاریم». (رضوی، ۱۳۸۹، ص ۱۴). بنابراین بهره‌گیری از تاریخ شفاهی سازمان‌ها و مؤسسه‌های یک ضرورت است و لحظه‌ای نباید آن را به تأخیر انداخت.

منابع:

- استفورد، مایکل (۱۳۹۲). درآمدی بر تاریخ پژوهی. ترجمه دکتر مسعود صادقی. تهران: سمت.
- بورستین، دانیل (۱۳۶۹). کاشفان، تاریخی از کوشش انسان در راه شناخت خویشتن و جهان. ترجمه اکبر تبریزی. تهران: بهجت. چاپ دوم.
- پیرنظر، هوشنگ (۱۳۸۴). هرچه کاشتیم درو کردیم، با مقدمه و ویرایش محمود طلوعی. تهران: نشر علم. چاپ اول.
- توین بی، آرنولد (۱۳۷۵). مورخ و تاریخ. ترجمه حسن کامشاد. تهران: خوارزمی.
- رضوی، مسعود (۱۳۸۹). گستره تاریخ، گفت وگوهای مسعود رضوی با تاریخ‌نگاران ایران، گفت‌وگو با محمدابراهیم باستانی پاریزی. تهران: انتشارات هرمس، چاپ دوم.
- صدر، جواد (۱۳۸۱). نگاهی از درون، خاطرات جواد صدر. به کوشش مرتضی رسولی‌پور. نشر علم. چاپ اول.
- مکالا، سی. بی دین (۱۳۸۷). بنیادهای علم تاریخ. چپستی و اعتبار شناخت تاریخی. ترجمه احمد گل‌محمدی. تهران: نشر نی.
- ملایی‌توانی، علیرضا (۱۳۹۴). درآمدی بر روش پژوهش در تاریخ. تهران: نشر نی. چاپ نهم.
- وبر، ماکس (۱۳۸۲). دین، قدرت، جامعه. ترجمه احمد تدین. تهران: انتشارات هرمس.

